

a kérdésre is, hogy a hazai németiség mely rétegei játszottak vezető szerepet a Volksbundban, s melyek adták tömegbázisát a náci jellegű, radikális fasiszta népi-német mozgalomnak.

A könyv szép nyeresége történetírásunknak. Mintaszerű jegyzetelése, magyarázó szövegei rendkívül megkönnyítik az olvasó tájékozódását, szélesítik adatszerű ismereteit.

Stier Miklós

BEREND T. IVÁN

ÖT ELŐADÁS GAZDASÁGRÓL ÉS OKTATÁSRÓL

Magvető („Gyorsuló idő”) 1978.

„...illetékes-e a gazdaságtörténet arra, hogy... a jelen, sőt a közeljövő gazdaságpolitikáját jellemző tényeket vizsgálódási körébe vonja?” – kérdezi Berend T. Iván egy olyan kötet zárótanulmányát exponálva, melynek tartalma kétségbevonhatatlanná teszi az igenlő válasz jogosságát. Hiszen nyilvánvaló, hogy a gazdasági-társadalmi folyamatok történeti meghatározottságáról szóló bármily ragyogó elméleti fejtegetésnél hatásosabb választ adnak e kérdésre azon örvendetesen szaporodó konkrét kérdéseket tárgyaló tanulmányok, melyek a jelenkor viszonyait, s a jövő lehetséges mozgásterén belül a kívánatos pályát történeti szempontok érdemi alkalmazásával rajzolják meg. Nem véletlen, hogy a „jelenkor-kutatás” utóbbi évtizedének legjelentősebb munkái közgazdaságtanban és szociológiában egyaránt történeti szemléletben fogantak, és magától értetődő módon gyümölcsöztetik az eredetileg a gazdaság- és társadalomtörténeti irodalomban meghonosodott nemzetközi összehasonlítás módszerét. Talán elég bizonyító erővel bír ezzel kapcsolatban, ha példaként, Berend T. Iván számos idevágó tanulmányán túl, Csernok Attila–Erlich Éva–Szilágyi György könyvére, Jánossy Ferenc tanulmányaira, Kornai János gazdasági növekedésről szóló kötetére vagy Szelényi Iván–Konrád György a városfejlődés és lakásgazdálkodás témakörében született alapvető írásaira utalunk.

Az „Öt előadás...” tehát olyan kedvező irányban, igaz, sajnos nem töretlenül átalakuló társadalomtudományos szemlélet légkörében született, melyben nem az „elfogult” történész, hanem a közgazdász mondta ki, hogy a jövő megtervezésében az elvontan szemlélt jelen dezorientál, mert a ma tényleges állapota „csak létrejövésének történelmi folyamata révén ragadható” meg. (Jánossy Ferenc: *Gazdaságtörténet és gazdaságtervezés*, in: *Tervgazdálkodásunk időszzerű kérdései*, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1973. 152. o.) Bármily nagyra is értékeljük azonban e szemléleti átalakulás jelentőségét, nem szabad megfeledkeznünk arról, hogy az eredményeket többnyire még a fontos új kérdésfelvetések jelentik, vagy – ami nem kevésbé lényeges – a régi kérdések új összefüggésekben történő újrafogalmazása. (Talán kedvezőtlenebb a mérleg mindezen eredmények gazdaság- és társadalompolitikában való tényleges érvényesülése terén.)

Jelenkori gazdaságfejlődésünk megismerésének ezen logikus és szükségszerű fokát reprezentálja a Berend T. Iván 1975 és 1977 között született öt előadását összefoglaló kötet is. A keletkezés időrendjében felsorakoztatott tanulmányok tematikus és tartalmi-logikai összefüggésük révén egyetlen gondolati építmény elemeiként kezelhetők, mely építmény egy csúcsára állított piramisra emlékeztet.

A piramis széles talapzata („A szocialista gazdaságpolitika három évtizede Magyarországon”) a koncepcionális változások szerint tagolva tematikus szempontból átfogó, extenzív képet nyújt a gazdaságpolitika felszabadulás utáni történetéről, a korszak egységét a gazdasági stratégia fő célkitűzéseinek (a szocialista termelési viszonyok kiépítése; magas termelési, termelékenységű szint elérése; az életviszonyok állandó javítása) azonosságában, kontinuitásában jelölve meg. E stratégiai célok, érvényesítésük módszerei, objektív és szubjektív feltételei együttes hatása révén, időben nagyon eltérő módon és következetességgel, vagy egyenesen egymásnak ellentmondóan valósultak meg. Így az első periódus (1948–1956/57) a termelési viszonyok átalakításával és a gazdaság aggregát volumenmutatóinak robba-

násszerű – igaz nem törésmentes – növekedésével, de egyszersmind a gazdasági hatékonyság és az életszínvonal emelkedésével kapcsolatos követelmények szembetűnő háttérbe szorításával jellemezhető. A második, a hatvanas évek közepéig-végéig tartó periódust a bekövetkezett kedvező szemléleti változások, valamint a részleges mechanizmus-módosítások nyomán a szerző korrekciós szakaszként értékeli, nem feledve azonban, hogy még számos kedvezőtlen, a folytonosság irányában ható tényező (az alacsony szintű nemzetközi munkamegosztás, amely nem kedvezett az autarkias gyakorlattól, s így a nehézipar által dominált iparszerkezettől való elszakadásnak, továbbá a rendszer egészét tekintve továbbelő tervezési-irányítási rendszer) korlátozta a felismerten szükségessé vált pályamódosításokat. A harmadik periódust az előzőben még inkább csak csírázó kedvező tendenciák felerősödése jellemzi: a szocialista országok korszerűbb formákat öltő, s intenzívebb gazdasági együttműködése; a tőkés országokkal való gazdasági érintkezés kibővülése, mely az enyhülésnek köszönhető; a gazdaságirányítási rendszer átfogó reformja; az arányosabb szerkezeti fejlődés, s az immár teljes egészében a termelékenység emelkedésére alapozott növekedés.

A gazdasági stratégia céljainak érvényesítése nemcsak azért követelte (s részben követeli) a gazdaságfejlesztés koncepciójának újrafogalmazását, mert a fejlődés belső feltételei a hatvanas évek második felétől, a világ gazdasági viszonyok pedig a jelen évtized második harmadától gyökeres változáson mentek keresztül, hanem azért is, mert iparosításunk első két évtizedének tudatosan vállalt – s a fejlődési pálya tehetetlenségi nyomatóka által is konzervált – túlfeszített diszharmóniái olyan szűk keresztmetszeteket teremtettek, melyeknek feloldása elengedhetlenné vált. Ezen szűk keresztmetszetek között kétségtelenül az egyik döntő láncszem infrastruktúránk fejlődésének, mind a gazdaság általános fejlettségi szintjéhez, mind pedig – Kornai János kifejezésével élve – a nemzetközi főáramlatokhoz viszonyított lemaradása. „Az infrastruktúra (háttérágazat) fejlesztése – történeti összefüggésben” c. előadás ezért szervesen kapcsolódik – a „piramis” immár kisebb kiterjedésű, de mélyebben fekvő szeleteként – az általános fejlődés előzőben felvázolt képéhez, ennek egy mozzanatát bontva ki részletesebben. A közép-kelet-európai példaként vázolt magyar infrastruktúra fejlődésének ábrázolásához a támpontokat az általános gazdasági fejlettség szintjéhez való viszonyítás és az időben változó nemzetközi fejlődési irányokkal való egybevetés nyújtja. A XIX. század második felében, az I. világháborúig tartó szakaszban az a sajátos helyzet alakult ki, hogy a háttérágazat fejlettségi szintje elérte vagy nagyon megközelítette a korabeli legfejlettebb országokét, vagyis meghaladta a gazdaság egészének fejlettségét. A XX. század első fele, illetve a két háború közötti korszak mérlege már kedvezőtlenebb, mert noha Magyarországon az infrastruktúra bővülése erőteljesebb volt a termelő ágazatokénál, e fejlődés már kizárólag a csekély tőkeigényű háttérágazatokra korlátozódott (kereskedelmi hálózat, egészségügy, sportlétesítmények, oktatásügy), míg (a dinamikus fejlődést mutató villamosítás kivételével) a tőkeigényes területek (tömegkommunikáció, közúti közlekedés – automobilizmus, városépítés) fejlődése megmerevedett vagy igen lassú, következtelen volt. A lemaradás a felszabadulást, illetve a fordulat évét követően – az iparosítási politika egyoldalú preferenciáinak köszönhetően – tovább fokozódott: egyrészt mert nem – vagy csak részlegesen – nyert megoldást a megelőző korszak halasztása, másrészt további lépéshátrány alakult ki a XX. század második felének modern fejlődési tendenciáihoz viszonyítva (a szolgáltatások, hírközlés, új típusú kereskedelmi hálózat, városfejlődés és az energiarendszer terén). Az infrastruktúra és a gazdaság egészének fejlettségi szintje közötti rés ezúttal visszajára fordult, minőségileg új helyzetet teremtve, hiszen ha modern gazdaságtörténetünk tőkés korszakában a viszonylag „túlméretezett” háttérágazat fejlődése az egyik fontos növekedési stimulus szerepét tölthette be, akkor napjainkra – még ha figyelembe vesszük a hatvanas évek második felétől megindult kedvező változásokat is – a mennyiségi és minőségi lemaradás továbbfejlődésünk (nem egy vonatkozásban egyszerű szintenmaradásunk) legfőjtogatóbb korlátjaként hat. A hetvenes évek második harmadától megindult világ gazdasági változások csak látszólag „magyarázhatnak” további halasztásokat, mulasztásokat e téren.

Különösképpen indokolt ezen összefüggésben kiemelni oktatásunk problémakörét, az oktatási rendszer felépítése, s az oktatás tartalma vonatkozásában éppúgy, mint tárgyi és személyi feltételei szempontjából. A tematikus átfogás további beszűkítése bőségesen gyümölcsozik a mondanivaló konkrétságában és mélységében. A piramis építményét teljessé

tevő három előadás az utolsó révén kerül szoros, egyértelmű összefüggésbe az eddig említettekkel. A történelmi szemléletet érvényesítő új integrált társadalomtudományi tantárgy koncepciója, a társadalomtudományok korszerű műveltségben betöltendő szerepének – gyakorlati, oktatáspolitikai érdekű – megfogalmazása csak látszólag melléktermékei, kitérői a kötet egyébként egységes gondolatmenetének. Az MTA 1977. májusi közgyűlésén elhangzott előadás („Mai gazdaságpolitikánk – történelmi összefüggésben”) fejtegetése ugyanis meggyőzően bizonyítja, hogy az időben párhuzamosan lezajló nemzetközi és hazai gazdaságtörténeti korszakváltás szelektív export-orientált gazdaságfejlesztést követel, melynek előfeltétele: a gazdaság rugalmassága – s ezt bőséges történeti tapasztalatok bizonyítják – alapvetően az általános képzettségi, kulturális színvonal függvénye. Nem árt emlékeztetni ezzel kapcsolatban Jánossy Ferenc felfogására, mely szerint a gazdasági fejlődés motorja a foglalkoztatottak szakmastruktúrája és a munkahelystruktúra közötti feszültség. Az ágazati szerkezet változása, valamint a technológiai fejlődés nyomán – makro- és mikroszinten egyaránt – újratermelődő feszültség feloldásának, a szakmastruktúra kellő dinamizmusának elengedhetetlen feltétele a munkapadok mellett állók kulturáltsága, magas szintű általános (és így „konvertibilis”) képzettsége. (Vö. Jánossy Ferenc: A gazdasági fejlődés trendvonaláról, különösen a „Fejlődés és »gazdaságtalan« beruházás” c. fejezet. Magvető Könyvkiadó, 2., bővített kiadás, 1975. 347–354. o.). A világgazdasági korszakváltás, az új viszonyokhoz való alkalmazkodás ezért az oktatáspolitikára és gazdaságpolitikára külön-külön is, de együttműködésükre éppen úgy jelentős feladatokat hárít. Kulcsfontosságú kérdéssé vált a gazdaságfejlődés (de, tegyük hozzá, társadalmi mobilitása) szempontjából, hogy oktatáspolitikánk ellen tudjon állni az egyre szélsőségesebben specializált képzés irányába ható „tömegnyomásnak”, s elsősorban a középszintű oktatást – a korszerű tartalmi követelményeket szem előtt tartva – az erős általános képzés felé terelje. A másik oldalon viszont a gazdaságpolitika feladata – ésszerűen csökkentve a „gazdaságtalan” (a szakmastruktúra mobilitását elősegítő) beruházások szempontjából kedvezőtlenül magas időpreferenciáit, hogy mindezt a beruházások és a bérpolitika terén alátámassza.

Hadd utaljak azonban a problémakör egy másik mozzanatára, mely feltehetően – túl a kötetben foglalt írások műfaji kötöttségein – a feszített ütemű iparosítás értékelés miatt nem nyert kellő megvilágítást a könyvben. A gazdaságfejlesztés e hatvanas évek közepéig érvényesülő gyakorlata Berend T. Iván koncepciójában ugyanis teleologikus jelleget ölt, amennyiben a fejlesztés aránytalanságainak, az „előretolt ékeknél” a kiépítése véleménye szerint „végső eredményében mégis a front egész vonalának előnyomulását szolgálta.” (59. o.) Nem tagadva gazdaságtörténetünk e sajátos második „take off”-jának jelentőségét, az eredmények és áldozatok konkrét felmérése látszik szükségesnek ahhoz, hogy pontosabban megfogalmazzuk az „ékek” mélységének azt a mértékét, melyet túllépve az egész frontvonal felzárkózása válik veszélyeztetetté, vagy esetleg megfordul a kapcsolat, s nem az ékek szolgálják a későbbi frontális felzárkózást, hanem a széles frontvonal újratermelődő lemaradása az ékeket („optimális” ék esetében az összefüggés persze, időben elválva, „oda-vissza” érvényesül). Még a hasonlatnál maradván talán nem anakronisztikus a XIX. századi hadtudós Carl von Clausewitz elemzésére utalni, amelyben őt pontba foglalta össze az inváziós haderő ellenséges területre való behatolásának mértékével arányosan növekvő veszélyeket, hátrányokat, többek között azt is említve, hogy a „A folytonosan gyengülő és szüntelen kiegészítést is kívánó haderőnek az erőforrásoktól való eltávolodása az előrenyomulással egyre jobban érzétteti hatását. A hódító hadsereg ebben a lámpafényhez hasonlít; minél jobban apad a tápláló olaj és távolodik a fókuszról, annál kisebb lesz a láng, míg végül kialszik.” (Carl von Clausewitz: A háborúról, II. k. Zrínyi Könyvkiadó, 1962. 398–399. o.) Míg azonban Clausewitz az invázió előnyeit is felsorolja, addig irodalmunkban az erőltetett növekedés korszakára vonatkozóan erről az oldalról még a szempontok rendszeres kidolgozása is hiányzik. A hátrányok felméréséhez viszont fontos támpontokat nyújt Kornai János 1971-es tanulmánya, melynek tizenkét harmónia-követelménye (és ezek megsértésének – az ékek túlzott előrenyomulása hatásának – tipológiája) kiindulópontja lehetne a nagyrészt még megvalósításra váró elemzésnek. (Kornai János: Erőltetett vagy harmonikus növekedés. Gondolatok a gazdasági növekedés elméletéről és politikájáról. Akadémiai Kiadó, 1972.) Azért csak nagyrészt, és nem egészében, mert e téren Jánossy Ferenc 1969-ben publikált tanulmánya igen fontos kezdeményezés. (Jánossy Ferenc: Gazda-

ságunk mai ellentmondásainak eredete és felszámolásuk útja, Közgazdasági Szemle, 1969/7-8.) E tanulmány gazdaságunk quasi-fejlett struktúrájában fogalmazta meg a megtett út egyenlegét. A quasi-fejlettség lényege a szakma- és munkahelystruktúra közötti feszültség egyenetlensége, az, hogy a kedvezőtlen feltételek között megvalósított erőltetett iparosítás révén egyoldalúan az ágazati szerkezet gyors átalakulása készítette a munkaerőt munkahelyváltoztatásra és új szakma elsajátítására, míg üzemi szinten ez a feszültség – mely itt a folytonos korszerűsítést előfeltételezi – hiányzott. Noha Jánossy majd' 10 évvel ezelőtt javasolta döntő stratégiai célként a quasi-fejlett állapot felszámolását (az adott technológia által megkövetelt képzettség és rutin elsajátítását, s az elavult ágazatok modernizálását), ennek aktualitása napjainkra sem veszített erejéből.

Nyilvánvaló, hogy Berend T. Iván az oktatáspolitikát középpontba helyező koncepciója és Jánossy itt érintett felfogása nem ellentmondanak, hanem kölcsönösen feltételezik és kiegészítik egymást. A további kutatásra ösztönző, gondolatgazdag „Öt előadás”-t abban a reményben ajánljuk az olvasónak, hogy az – legyőzve „a megszokás hatalmas erejét” – hatásában meg fogja haladni a „puszta” szellemi élmény jelentőségét, s hamarosan gyakorlati gazdaság- és oktatáspolitikai intézkedésekben ismerhetjük fel eredményeit.

Péteri György

A kiadásért felel az Akadémia Kiadó igazgatója

Műszaki szerkesztő: Marton Andor

A kézirat nyomdába érkezett: 1979. XI. 21 Terjedelem: 23,1 (A/5 ív)

A szedés a Zrínyi Nyomdában készült,

a nyomást és a kötést az Akadémiai Nyomda végezte